

27. Доклады Змиевской уездной земской управы очередному земскому собранию сессии 1911 года и чрезвычайного собрания 30 апреля 1911 г. – Змиев, 1912.
28. Журналы XLVI/XIX очередного Лебединского уездного земского собрания 10, 11, 12, 13 и 14 октября 1910 года. С приложениями. – Лебедин, 1911.
29. Журналы заседаний очередного земского собрания Харьковского уезда июньской сессии 1887 года. – Харьков, 1887.
30. Журналы очередного земского собрания Харьковской губернии с 6-го по 18-е декабря 1879 года. – Харьков, 1880.
31. Журналы чрезвычайного Харьковского уездного земского собрания. Заседаний 14 декабря 1907 г. и 20 февраля 1908 г. С приложениями. – Харьков, 1908.
32. Журналы экстренного Лебединского уездного земского собрания 18-го и 19-го января 1882 года. С приложениями. – Харьков, 1882.
33. Зубков И. В. Учительская интеллигенция России в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / И. В. Зубков. – М., 2008.
34. Игумнов С. Н. Земство и третий элемент / С. Н. Игумнов. – Харьков, 1914.
35. Игумнов С. Н. Эпидемии в Харьковской губернии в 1897–1909 годах / С. Н. Игумнов – Харьков, 1911.
36. Илюха О. П. Повседневная жизнь сельского учительства Карелии (конец XIX – начало XX в.) / О. П. Илюха // Известия Уральского государственного университета. – 2009. – № 4(66).
37. Отчёт Валковской уездной земской управы по народному образованию за 1912 год. – Валки, 1913.
38. Отчёт Валковской уездной земской управы по народному образованию за 1913 год. – Валки, 1914.
39. Отчёт о начальных училищах Змиевского уезда за 1914 год. – Змиев, 1915.
40. Отчёты Валковской уездной земской управы по народному образованию за 1914 год. – Валки, 1915.
41. Отчёты и доклады Харьковской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию Харьковского уезда июньской сессии 1889 года. – Харьков, 1889.
42. Отчёты и доклады Харьковской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию Харьковского уезда. Октябрьской сессии 1886 года. – Харьков, 1886.
43. Резник В. И. Гигиеническая оценка школьной мебели XIX века в Таврической губернии / В. И. Резник // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 35.

44. Свод постановлений Харьковского губернского земства и сущности докладов губернской управы и комиссий за десять лет (с 1890 по 1899 г. включительно) с приложениями. – Харьков, 1901.
45. Утро. – 1907. – 5 июля
46. Утро. – 1912. – 17 января.
47. Харьков. – 1880. – 12 февраля.
48. Центр. – 1907. – 3 января.
49. Черкасова Н. Н. Повседневная жизнь земских учителей российской провинции во второй половине XIX – начале XX веков: на материалах Курской губернии: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Н. Н. Черкасова. – Курск, 2006.
50. Южный край. – 1910. – 7 декабря.

УДК 94: 329 (477)"18/19"

Національна пропаганда імперської доби засобами повсякдення

Наумов С. О.

Наумов С. О. Національна пропаганда імперської доби засобами повсякдення. У статті зроблена спроба з'ясувати дослідницькі можливості історії повсякдення у вивченні практики українського руху імперської доби, зокрема національної пропаганди.

Ключові слова: націоналізм, національний рух, пропаганда, повсякдення.

Наумов С. А. Национальная пропаганда имперского периода средствами повседневности. В статье предпринята попытка выяснить исследовательские возможности истории повседневности в изучении практики украинского движения имперского периода, в частности национальной пропаганды.

Ключевые слова: национализм, национальное движение, пропаганда, повседневность.

Naumov S. O. National Propaganda by the Means of Everyday Life in the Imperial Age. In the paper an attempt is being made to find out the research potentialities of history of everyday life for the investigation of Ukrainian national movement including national propaganda of the Imperial age.

The keywords: nationalism, national movement, propaganda, everyday life.

Сучасним західним працям з історії національних рухів, або, як їх здебільшого в даному випадку називають, націоналізмів, притаманне яскраво виражене прагнення до ревізії, деконструкції, радикальної зміни акцентів і пріоритетів у визначенні предмета, методології і технології, інструментарію і мови дослідження. Для того, щоб переконатися у справедливості цього зауваження, достатньо переглянути «теми року» журналу «Ab Imperio», який позиціонує свій напрям як «дослідження з нової імперської історії та націоналізму» і на пострадянському просторі є найбільш авторитетним у цьому питанні виданням (подаються мовою оригіналу, щоб зберегти гру слів і конотації): «Грани и границы империи» (2003 р.); «Археология памяти империи и нации: конфликтующие версии имперского, национального и регионального прошлого» (2004 р.); «Языки самоописания империи и многонационального государства» (2005 р.); «Антропология языков самоописания империи и нации» (2006 р.); «Imperium знания и власть умолчаний» (2007 р.); «Возделывая „имперский сад“» (2008 р.); «Номо империи: человек в имперской ситуации множественной темпоральности и гетерогенного пространства» (2009 р.); «Друзья, враги и соседи: придание смысла имперскому политическому, экономическому и социальному порядку» (2010 р.).

Популярне нині розуміння нації як «уявленої спільноти» (за Б. Андерсоном) чи, тим більше, «винайденої традиції» (за Е. Хобсбаумом) стимулює вивчення передусім способу, характеру цього «уявлення» чи «винайдення» або, інакше кажучи, не самої нації як історичного явища, її становлення і самореалізації, а «націоналізму» як специфічного світобачення. В одному з чисел «Ab Imperio» редакція наголошувала, що домінуючою тенденцією наразі є відхід «від досліджень нації як структури, як історично тривалої самосвідомої спільноти або простору гомогенного дискурсу – заради дослідження націоналізму як процесу, як складного дискурсивного поля, простору практик і конкуренції» [10, с. 11]. Інакше кажучи, саме творення націоналістичного дискурсу, процес «націоналізації» історії, культури, свідомості, суспільних і повсякденних практик тощо мали б бути в центрі сучасних досліджень.

В цьому сенсі для вітчизняних дослідників національного руху виглядає особливо актуальним пошук і застосування нетрадиційних підходів, методик і інструментів, що дозволило б як віднайти нові грані українського націоналізму, визначити типове й особливе в його розвитку, так і з'ясувати дослідницькі можливості концепцій і технологій, розроблених на матеріалі інших націй. Поміж іншим, видається перспективним використання можливостей порівняно нових напрямів історичних досліджень, які недостатньо чи взагалі не застосовувалися при вивченні даної проблеми. Серед таких напрямів може бути, зокрема, історія повсякдення, звернення до якої здатне допомогти простежити проникнення національної ідеології в буденний

світ людини, прояви національних почуттів, настроїв і практик у її щоденному житті та ін.

Одну з перших (якщо не єдину) спроб такого роду здійснив свого часу тепер уже широко відомий дослідник української проблематики в імперському контексті С. Єкельчик. У 1993 р. була опублікована (англійською) його стаття, яка в російському перекладі побачила світ лише в 2006 р. [4].

Автор висловив радикальну і далеко не бездоганну тезу, за якою повсякденне життя українського діяча (в даному випадку – українофіла другої половини XIX ст.) в Російській імперії було не просто важливою, а по суті єдиною можливою територією реалізації національної ідентичності і, відповідно, ведення національної пропаганди: «Простір для вираження національних і опозиційних почуттів обмежувався домом патріота, його (чи її) одягом, віддаванням переваги національним блюдам, напоям, зачіскою, характерними вусами й аркушем паперу (для літературної творчості – С. Н.)» [4, с. 24]. Аналізуючи конкретні прояви подібної практики, він робить висновок про цілеспрямоване творення українофілами особливого національного дискурсу в одязі, їжі, інтер'єрі й архітектурі помешкань і навіть у власному зовнішньому вигляді. Йдучи вслід за відомим французьким семіологом Р. Бартом, С. Єкельчик доводить, що всі предмети побуту в такому разі виконують роль «знаків-функцій» і несуть у собі, крім очевидного основного, практичного, ще й латентне символічне значення, смислові конотації. Останні, власне, й слугують засобом прихованої національної пропаганди, популяризації створеного українофілами національного історичного й культурного міфу. Для прикладу, використання елементів народного одягу у різних його варіантах, на думку С. Єкельчика, свідчить про об'єднання двох парадигм української національної міфології – козацької і селянської та прагнення дистанціюватись від традиційного на той час для культурних верств суспільства костюма, щоб продемонструвати відмінність українців від «колонізаторів», матеріалізувавши таким чином бінарні опозиції «Росія – Україна», «імперія – нація». Навіши достатньо велику кількість подібних прикладів, автор упевнено робить узагальнюючий висновок, що «українофіли виробляли новий комунікативний код, що складався з певних функцій-знаків. Цей код був потрібен їм для передачі нового змісту – конструктивної національної міфології, здатної об'єднати всіх українців» [4, с. 53].

Беззаперечно, запропонований С. Єкельчиком підхід є цікавим і відкриває нові перспективи у вивченні національного руху – тим більше, що він ґрунтується на серйозній і придатній саме для цього випадку методології. Адже семіологія (семіотика) досліджує способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем, включаючи й системи міфів, ритуалів тощо. Виходячи з того, що будь-які культурні феномени неминуче закріплені в знаках, семіологія досліджує значення, якими людина в процесі соціальної діяльності наділяє весь предметний

світ. У цьому зв'язку застосування її інструментарію може відкрити широкі можливості для дослідження латентної, нелегальної пропаганди, а саме способів кодування і трансляції закритої, офіційно не дозволеної інформації у недемократичних суспільствах.

Разом з тим зміст статті С. Єскельчика викликає немало запитань, особливо щодо підбору джерел, адекватності сформульованих висновків їх аргументації, вихідним положенням, які в іншому випадку можна було б назвати фактичною основою дослідження. Справа в тім, що він спирається, як правило, не на традиційні історичні джерела, а на українську художню літературу XIX ст. Остання ж, певною мірою відображаючи суспільні реалії, в той же час сама була знаряддям (чи не основним) національної пропаганди у той час. Тому виведені в ній образи й сюжети нерідко свідомо наповнювались відповідною символікою, «націоналізувались» письменниками.

Далеко не завжди переконливо й логічно виглядають і узагальнення С. Єскельчика. Ті ж висновки щодо одягу викликають сумнів з огляду на відомий факт популярності «малоросійського» костюма в XIX ст. не лише серед етнічних українців, а й серед великоросів. Сам С. Єскельчик наводить факти про моду на народний костюм серед людей, котрі не мали жодного відношення до націоналізму, в Харкові і навіть у Москві [4, с. 38]. У Полтаві губернський маршалок (предводитель дворянства) «постійно перевдягався в українську національну ношу», чим викликав підозру поліцейського агента [8, с. 280]. До речі, не раз зафіксована в джерелах підозріливість і увага поліції до «носіїв» такого одягу, за який можна було потрапити і до в'язниці [11, с. 124], сама по собі робила подібний спосіб пропаганди недоцільним. В інших випадках «простий» одяг використовувався, щоб полегшити інтелігентам зближення з простолюдом – про це постійно згадує неперевершений знавець історії українських громад В. Міяковський [8, с. 311, 319, 321 та ін.]

Взагалі С. Єскельчик обходить питання про мотивацію дій українофілів, без урахування якого в принципі неможливо вирішити, мала місце в тому або іншому випадку пропаганда чи щось інше. Через це подекуди його праця набуває просто кумедного характеру, коли в буденних речах він намагається віднайти глибоко прихований потаємний зміст. Так, зустрівши згадку про «борщ по-гетманськи» і гречані галушки, С. Єскельчик без вагань надає їм ритуального значення: «Поглощение этих блюд имело символический смысл для украинофилов – так продолжалась кулинарная традиция старой элиты канувшего в прошлое украинского государства (или же это была изобретенная квазиисторическая традиция с тем же смыслом)» [4, с. 44].

Специфічна методика цього автора може поставити під сумнів саму можливість використання ресурсів історії повсякдення для дослідження національної пропаганди. Ці сумніви підсилюються особливостями самої історії повсякдення. Адже вона як напрям історичних досліджень

(принаймні в її сучасному стані в Україні) більше породжує питань, аніж відповідей. Як зауважено в одній з останніх праць з цієї проблематики, ще «на початку 1980-х років німецький соціолог Норберт Еліас, описуючи відносно новий на той час історіографічний напрям – історію повсякденності, – зауважив, що ця царина «поки що ані риба, ані м'ясо». За минулі більш ніж 25 років, незважаючи на великий потік наукової літератури, історики так і не досягли консенсусу щодо визначення даного підходу» [9, с. 48].

Звернення до «традиційних» джерел дає змогу розвіяти окреслені сумніви принаймні в першій їх частині. Є надійні підтвердження того, що функціонування українського національного руху дійсно було пов'язане з практиками повсякдення в тому чи іншому вигляді. Інша справа, що зарахування тієї чи іншої практики саме до повсякдення не безпроблемне, й може поділитися одними дослідниками й заперечуватися іншими.

Можливо, найбільш показовий і контроверсійний у цьому плані приклад – свята, річниці народження й смерті, похорони тощо. Такі події активно використовувалися українськими діячами XIX – початку XX ст. з демонстраційною і пропагандистською метою. Як згадували учасники Чернігівської громади, вона «не проминала відповідної нагоди, щоб демонструвати й підтримати українську справу: чи то на похороні – вінком з українським написом, чи то адресою, написаною українською мовою...» [3, с. 484]. Святування 100-річного ювілею нової української літератури, яке з різних причин відбувалося двічі – в 1898 і 1903 рр., ретельно готувалося практично всім тогочасним українством і стало визначною подією національного життя, відправним пунктом патріотичної активності для багатьох відомих діячів [1, с. 416; 2, т. 2, с. 10; 5, с. 158]. Справжніми віхами в розвитку національного руху були шевченківські роковини, які обов'язково, з залученням широкого кола симпатиків, відзначали всі українські організації, підводячи підсумки своєї роботи та визначаючи завдання на перспективу. Відзначення столітнього ювілею Т. Шевченка фактично перетворилося в загальноукраїнську акцію протесту. Ювілеї І. Франка, І. Нечуя-Левицького, М. Лисенка, О. Русова та інших, вшанування померлих Б. Грінченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших так само були помітними подіями в національному житті, слугували потужним інструментом пробудження «національного sentimentu» та творення «національного міфу». Проте, за тим-таки Н. Еліасом, свята, як небуденні події, не можуть бути віднесені до повсякденності, є елементом «не-повсякденності». Якщо ж розуміти повсякдення як життєвий світ людини, її «звичайні» побутові практики (на відміну від «високих сфер» – політики, науки, мистецтва тощо) і брати до уваги не індивідуума «тут і зараз», а відносно тривалі періоди та соціальні групи (сім'я, сусіди, виробничий колектив, населений пункт тощо), то в такому разі не можна не визнати, що народження і смерть, великі й малі

свята постійно супроводжують людей, є «нормальною», а отже, й повсюду звичною, буденною складовою їхнього «простого» життя.

Ще один подібний приклад – музично-драматичне мистецтво, від аматорства до професійного театру. Мистецтво, зрозуміло, не є складовою буденного життя. Разом з тим певні його елементи неодмінно присутні в повсякденній (якщо не розуміти цей вираз буквально) практиці, «звичайному» житті багатьох людей. Природний потяг українців до музики, пісні, сценічного слова використовувався в практиці українського руху передусім для пробудження національного сентименту і формування, як тоді говорилося, «суголосного ґрунту», тобто кола симпатиків. Як згадувала С. Русова, «адміністрація вважала, що кожний концерт Лисенка не є лише музична розвага, а й суспільне явище, що в тяжкі часи заборони і слова і думки концерт Лисенка є демонстрація, а він сам є гасло... Мик. Вит. знав, що національне почуття мучить чимось живитись, і що рідна пісня й є тією найліпшою поживою» [12, кн. 2, с. 152]. Ф. Савченко додавав, що «таким самим гаслом був і кобзар О. Вересай» [13, с. 49].

Як підкреслюється в сучасних наукових дослідженнях, сценічне мистецтво виконувало не тільки естетичну, а й націєтворчу функцію. Його фундатори, керуючись патріотичною мотивацією, реалізовували етносоціальні функції драматичного мистецтва за допомогою комплексу художньо-естетичних засобів – побутового репертуару, етнографічного характеру костюмів, декорацій, хореографічних заставок (19, с. 1, 16). В українському русі, особливо в останній третині XIX ст., театру як знаряддю патріотичної пропаганди надавалось великої ваги. С. Русова таким чином оцінювала його значення: «Це був наче перший дзвін, що в темряві придушеної національної свідомості кликав до пробудження» [12, кн. 3, с. 148]. На думку Є. Чикаленка, український театр того часу «став найбільшим фактором у справі відродження української нації» [18, с. 81].

Нерідко з уподобань і аматорських занять музично-драматичним мистецтвом, в яких поєднувалися завжди підозріла для влади «українськість» і легальність, зрештою складались групи патріотів, які ставали опорою нелегальних організацій або й утворювали згодом їхні осередки. В цьому відношенні помітною і результативною була робота Українських студентських громад. Так, при Харківській громаді існували драматичний гурток і хор під керівництвом Д. Антоновича, Ю. Колларда і Г. Хоткевича. Вони часто і з незмінним успіхом виступали не лише в Харкові, а й у інших містах. Подібні колективи закладались студентами на місцях під час канікул, а згодом продовжували свою діяльність самостійно. Особливий хист у їх організації виявив різноманітно обдарований Ю. Коллард. Створені ним аматорські драматичні гуртки посіяли перші зерна національної самосвідомості не в одну душу. В. Андрієвський пізніше згадував:

„В такий спосіб Юрко без шуму й крику, без голосних зборів і віч та без літератури... робив велике діло освідомлення провінційного громадянства” [2, т. 1, с. 90].

Звернення до історичної тематики в піснях, думках, виставах, активна підтримка й популяризація мистецтва кобзарів слугували й творенню «українського історичного міфу», формуванню й пропагуванню образу «старої доброї України» з її вільнолюбством, демократизмом та ін., а також таких базових для націоналізму положень, як давність і тяглість національних традицій і культури, славне минуле і безвідрадний теперішній стан народу, національне гноблення і гнобителів та ін.

«Проблемним» елементом повсякдення можна вважати зовнішній вигляд населених пунктів, зокрема, архітектуру й пам'ятники. Сучасники й дослідники відзначали наявність місцевого колориту в архітектурі й інтер'єрі помешкань за імперської доби. Проте впродовж XIX ст. це, як правило, було зумовлено звичайним, неконцептуалізованим слідуванням традиційним особливостям їх будівництва й облаштування. Натомість присутність в архітектурі Наддніпрянщини початку XX ст. «українського стилю» є сенс пов'язати з процесом націєтворення – і як складову «високої» культури, і як засіб пропаганди. Його поява, між іншим, стала відображенням загальноєвропейського культурного процесу, а саме поширенням у мистецтві модерну, якому притаманний інтерес до культурної спадщини, національного колориту. Але вже та обставина, що цей колорит бачився митцями українським, а не, скажімо, російським, свідчить на користь усвідомленого вибору. Підтвердженням цього є й належність творців чи замовників споруд у національному стилі до українського руху. Для прикладу, в Харкові у стилі українського неobaroco був споруджений будинок І. Бойка (архітектор С. Тимошенко). Приміщення художнього училища (архітектори К. Жуков і М. Піскунов) мало черепичні дахи хатньої форми, майолікові панно на флангах з блакитно-золотавим фризом по центру. При цьому К. Жуков, С. Тимошенко і ще один харківський архітектор Є. Сердюк належали до архітектурно-художнього відділу Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка, який у літературі називають ідейним і організаційним центром формування українського модерну, а саме товариство місцевий губернатор вважав «центром мазепинського руху». Крім того, С. Тимошенко й І. Бойко входили до складу українських партій, Є. Сердюк фігурував в «українському» списку на виборах до IV Державної Думи [14, № 38, с. 2].

Активісти українського руху добре розуміли значення монументальної пропаганди. Не випадково ключовою подією святкування вже згаданого вікового ювілею нової української літератури було відкриття пам'ятника І. Котляревському, чому передувала тривала боротьба за право зробити напис на пам'ятнику українською мовою. Впродовж багатьох років українство безуспішно боролось за спорудження пам'ятника Т. Шевченку.

Варто згадати й приклад «контрпропаганди» – спробу підірвати пам'ятник О. Пушкіну в Харкові (1904 р.). Її мотивація цікава якраз усвідомленням інструментального значення пам'ятника – як знаряддя пропаганди і своєрідного маркера, засобу окреслення і творення образу національної території: «На території Слобідської України, традиції якої сягають аж до славних часів Гетьмана Богдана, не має бути нікому і ніякого монумента з чужинців... Шевченко є наш геніальний поет, а Пушкін ваш, так кому швидше має бути пам'ятник на Україні?!» [17, ф. 336, оп. 1, спр. 794, арк. 21].

Що стосується тих елементів людського життя, які без вагань можуть бути віднесені до повсякдення, то їх використання у практиці національного руху теж мало місце. Найбільш помітним у цьому відношенні було Братство тарасівців (1890-і рр.). Поставивши за мету «відживити й виробити серед інтелігенції й народу національні почування вкраїнські», тарасівці вважали одним із найрезультативніших засобів її досягнення особистий приклад, неухильне слідування правилу «бути консеквентними у всьому українцями» [16, с. 24].

З кінця XIX ст. більш радикально налаштовані українські діячі й організації з пропагандистською метою значну увагу стали приділяти українській мові як засобу повсякденного спілкування, нерідко – ексклюзивного. Про те, наскільки це було помітним явищем і справляло враження в російськомовному міському середовищі, свідчать численні згадки сучасників. Навіть старше покоління українських діячів вважало в тарасівцях „незвична впертість в боротьбі за рідну мову, яку змагались вони запровадити в життя” [15, с. 57]. В пропагандистському запалі деякі особи вдавалися до екстравагантних способів: О. Макаренко, один із лідерів Української народної партії, до прислуги звертався російською, а з рівними говорив українською, підкреслюючи тим її вищість [7, с. 281].

Націонал-радикали вважали однією з необхідних умов формування нації «українізацію» родини і сімейного побуту. У тарасівців вона вважалася обов'язком кожного члена організації. Постійну наполегливу роботу в цьому напрямку підтверджує, наприклад, листування М. Коцюбинського: «Що там синочок наш, які слова вивчив. Не вчить тільки по-московському, бо як дитина звикне, то трудно буде одвикнути...» [6, с. 21]. В відомих своїми крайнощами «Десяти заповідях УНП» містилися пункти про дотримання не лише української мови, в тому числі у родині, а й українського в етнічному відношенні складу сім'ї [17, ф. 304, оп. 1, спр. 1. арк. 59].

Зрештою, й «національний дискурс» одягу, про який писав С. Єкельчик, існував не лише в добу українофільських громад, а й пізніше. Полубляв ходити в козацькому жупані тарасівець О. Кривко, як згадували його односельчани. У спогадах селян про

М. Коцюбинського неодноразово підкреслюється, що він залюбки носив українське вбрання [15, с. 58, 61, 62].

Проте загалом не можна не визнати, що зв'язок між національною пропагандою і «справжнім» повсякденням виглядав таким чином: чим ближче до першого, тим далі від другого. Питання про питому вагу засобів повсякдення в національній пропаганді має сенс, але буде риторичним, оскільки предметно відповісти на нього поки що неможливо через недостатність відповідної інформації. Можна припустити, що кількість вона могла бути значною, маючи на увазі, як багато учасників руху і як часто їх практикували. Проте в межах цілеспрямованої, організованої діяльності українських осередків цей ресурс був присутній невеликою мірою і з часом усе більше поступався місцем традиційним вербальним – як усним, так і писемним – засобам.

Примітки

1. *Алчевська Х. О.* Твори / Х. О. Алчевська. – К., 1990.
2. *Андрієвський В.* Три громади: Спогади з 1885–1917 рр. / В. Андрієвський. – Львів, 1938. – Т. 1-2.
3. *Грінченко М.* Чернігівська Українська Громада: Спогади / М. Грінченко, А. Верзилів // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928.
4. *Єкельчик С.* Человеческое тело и национальная мифология: некоторые мотивы украинского национального возрождения XIX века / С. Єкельчик // *Ab Imperio*. – 2006. – № 3.
5. *Єфремов С.* На святі Котляревського (З згадок самовидця) / С. Єфремов // Київська старовина. – 1998. – № 5.
6. *Козуб, С.* Коцюбинський у «Братерстві Тарасівців» / С. Козуб // Твори М. Коцюбинського. – Х.; К., 1930. – Т. 7.
7. *Мицюк О.* Уривки спогадів і роздумів / О. Мицюк // Самостійна думка. – Чернівці, 1935. – Кн. 4.
8. *Міяковський В.* Недруковане й забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя / В. Міяковський. – Нью-Йорк, 1984.
9. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – К., 2009. – Ч. 1.
10. *От редакции.* В поисках модуса описания сообщества солидарного социального действия и коллективной лояльности // *Ab Imperio*. – 2006. – № 3.
11. *Рудницький С.* Дело о ношении хлопманского костюма (Справа Амаса Звидницького, Анатолієвого брата) / С. Рудницький // За сто літ. – 1928. – Кн. 2.
12. *Русова С.* Мої спомини. 1879–1915 / С. Русова // За сто літ. – 1928. – Кн. 2-3.
13. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Х.; К., 1930.
14. *Сніп.* – Х., 1912.

15. *Спогади* про Михайла Коцюбинського. – К., 1962.
16. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і матеріали.* – Б. м., 1983. – Т. 1.
17. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві.* – Ф. 304, 336.
18. *Чикаленко, Є.* Твори / Є. Чикаленко. – К., 2003. – Т. 1. – Спогади, 1861–1907.
19. *Шкода, Н. А.* Місце і роль українського драматичного театру Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в національно-культурному відродженні: Автореф. дис. ...канд. іст. наук / Н. А. Шкода. – Запоріжжя, 2006.

УДК 394:316.334.56(477) «1904/1910»

Повсякденне життя міст України на початку ХХ ст. (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр.)

Чорний Д. М.

Чорний Д. М. Повсякденне життя міст України на початку ХХ ст. (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр.). У статті розкрито особливості життя деяких категорій постійного і непостійного населення, девіантної поведінки, розвитку благоустрою на основі співставлення опублікованих даних та архівних матеріалів анкет міст. Показано, як еволюція систем водопостачання, опалення приміщень змінювала повсякденне життя мешканців міст.

Ключові слова: повсякденність, місто, жебрак, поліцейський, водопостачання, опалення.

Черный Д. Н. Повседневная жизнь городов Украины в начале ХХ в. (по материалам анкет городов Российской империи 1904–1910 гг.). В статье раскрыты особенности жизни некоторых категорий постоянного и непостоянного населения, девиантного поведения, развития благоустройства на основе сопоставления опубликованных данных и архивных материалов анкет городов. Показано, как эволюция систем водоснабжения, отопления помещений изменяла повседневную жизнь жителей городов.

Ключевые слова: повседневность, город, нищий, полицейский, водоснабжение, отопление.

Chorniy D. M. *Everyday life of Ukrainian Cities in the Early Twentieth Century (Based on the Questionnaires of Cities of the Russian Empire 1904–1910).* The features of life some categories of permanent and nonpermanent population, deviant behavior, development utilities based on a comparison of published data and archival materials questionnaires of cities has analyzed in the paper. Shows how the evolution of systems of water supply, heating changed the everyday life of city dwellers.
The keywords: everyday life, city, beggar, policeman, water-supply, heating.

Сучасний етап розвитку історичної науки характеризується зростанням уваги до таких нових напрямків, як історія повсякденності, культурна історія, мікроісторія. В їх рамках в Україні багато зроблено для дослідження різних аспектів життя населення у добу середньовіччя та ранньомодерні часи. Залучення методів усної історії сприяє розгортанню студій повсякденної дійсності радянської доби. На цьому фоні значно скромнішими виглядають напрацювання щодо особливостей життя мешканців міст Російської імперії в останній період її існування.

Теоретичних аспектів проблеми повсякденного життя населення торкаються публікації Е. В. Долгих, О. Колястрок, Ю. Обертрайс [7; 11; 12; 23, с. 3–18]. Конкретні питання повсякденного життя Києва, Москви, Казані, провінційних міст деяких регіонів імперії висвітлені Д. Ю. Аверіною-Луговою, О. А. Вішленковою, О. Л. Вільшанською, А. Н. Зоріним, В. Ругою, А. Кокоревим [1–4; 8; 21], на сторінках містознавчих праць О. П. Прищепи, Д. М. Чорного [18; 22]. Зусиллями Ю. І. Кир'янова, В. І. Кізченко досліджено життєвий рівень та культуру пролетаріату імперії [9–10], а на початку ХХІ ст. В. Б. Молчановим – життєвий рівень міського населення Правобережжя [15]. Торкаються відповідних сюжетів автори узагальнюючих монографій з історії Росії [14; 20]. Проте така складова проблеми, як суспільний побут межі ХІХ–ХХ ст., залишається малодослідженою. Можна цілком погодитися з Є. В. Долгих, який зазначав: «Попри велику кількість статистики, обстежень, мемуарів, фотографій, важко визначити межі того, що ж являв собою суспільний побут міст Російської імперії того часу» [7, с. 49]. Однією з причин такої ситуації є певна обмеженість джерельної бази, на яку спираються дослідники. Вона охоплює, переважно, матеріали загальнодержавної статистики, періодичну пресу, мемуари, художню літературу. Але таке джерело, як анкети міст імперії, досі не використовувалося для дослідження повсякденного життя.

Метою даної публікації є спроба визначити інформаційний потенціал анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр. та показати можливості використання масових статистичних даних для відтворення структур повсякденного життя мешканців різних категорій міст.

Анкети міст Імперії готувалися різними підрозділами Міністерства внутрішніх справ (МВС) і зберігаються у відповідних фондах